

СЕМАНТИЧНЕ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ОЗНАЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

© Комова М., 2005

У статті на матеріалі словників проаналізовано один з напрямків змін у лексико-семантичній системі української документознавчої термінології – процес термінологізації лексичних одиниць.

In the article on the material of dictionaries one of the trends of changes in lexical-semantic system of the Ukrainian documentation terminology – the process of the terminologyzation of lexical units is analysed.

Семантичне творення термінів, що передбачає використання загальноновживаної лексики у термінологічному значенні або надання термінологічній лексиці інших галузей нових термінологічних значень, завжди був одним з основних шляхів поповнення будь-якої термінології, про що свідчать численні лінгвістичні студії [1–10].

Семантична деривація як процес має гносеологічну та лінгвістичну зумовленість [10, с. 76]. З погляду гносеології метафора та метонімія лежать в основі концептуального людського мислення, коли номінація пізнаваного предмета відбувається через порівняння (метафора) і зіставлення (метонімія) з уже пізнаним. У лінгвістичному аспекті семантичне термінотворення опирається на уже наявні найменування, які використовуються для вторинної номінації нових значень.

Дослідники терміносистем різних галузей констатують, що лексика термінологізується внаслідок вторинної номінації завдяки спеціалізації чи зміні семантики твірного слова і передбачає різні способи найменування: 1) доповнення семантики загальноновживаного слова термінологічним змістом; 2) зміну семантики загальноновживаного слова внаслідок переосмислення; 3) надання термінологічній лексиці змісту інших галузей [2, с. 114; 4, с. 232; 6, с. 56; 7, с. 135].

Номінація видів документів семантичним способом відбувалася на основі наявних у мові номінативних засобів: раніше сформованих терміносистем, а також загальноновживаних слів. Існування закономірностей семантичних переходів найчіткіше простежується при дослідженні термінів на означення документів та їх аналогів у найдавніших терміносистемах: біологічній, астрономічній, ентомологічній, геологічній, географічній, а також термінів фізіології, нумізматики, мінералогії. Ці термінології були вихідною основою для формування документознавчих термінів.

Семантична номінація видів документів понять відбувалася шляхом використання метафори та метонімії. Підставою для метафоричного перенесення є функційна схожість, подібність зовнішнього вигляду, а також поєднання цих ознак. Метонімія використовувалася при перенесенні назви одного поняття на інше, яке перебувало з ним у відношенні асоціації за суміжністю.

На відміну від економічної термінології, де підставою вторинної термінологічної номінації найчастіше є метафора [3, с. 304], у документознавчій термінології спостерігаємо диференціацію частотності використання досліджуваних лексико-семантичних процесів у різних лексико-тематичних групах: метонімія переважно використовується при творенні термінів на означення видів документів, а метафора – композиційних елементів документів.

У терміносистемі документно-комунікаційної сфери терміни на позначення видів документів займають центральні позиції.

Метонімія виявляється у переході назви органа людини на назву предмета, процесу, які перебувають у відношеннях суміжності. Перехід значень **око** → **наочний** ґрунтується на фізіологічній здатності ока сприймати зображення і особливостей документознавчих понять, які пов'язані з процесом бачення, безпосередньої дії чи сприйняття зором. Він реалізований для позначення видів видань – **наочний посібник**.

Рукотворність первісних пам'яток писемності лягла в основу метонімічного переходу соматичний термін → документознавчий термін, реалізований іншомовними або власномовними засобами від слова **рука**: укр. **манускрипт** (лат. *manus* 'рука', *scribo* 'пишу'), фр. *manuscrit*, англ. *manuscript*, рос. **манускрипт**; укр. **рукопис**, нім. *Handschrift*, пол. *rekopis*, рос. **рукопись**. Зазначене перенесення трапляється в ряді термінів-словосполучень у прикметниковій формі: **рукописний документ, рукописна книга**.

Активне використання книги у навчанні та роботі стало ґрунтом для асоціації у семантичному переході **рука** → **підручник, посібник**. Семантичний перехід **рука – підручник, посібник** зафіксований у інших мовах: англ. *manual, guidance manual*, фр. *manual, manual pratique, manual de conversation*.

Семантичне переосмислення слів, зокрема на позначення зовнішніх почуттів – зору, слуху, реалізується при творенні термінів на означення документів на новітніх носіях інформації. У цьому випадку використовують національні та інтернаціональні спеціалізовані засоби – греко-латинські усичені основи, що передають значення сприйняття зором, слухом: **відео** (лат. *video* 'бачу'), **аудіо** (лат. *audire* 'слухати'), **фоно** (від грец. голос, звук, мова): **аудіокасета, аудіоповідомлення, відеозапис, відеограма, відеофонограма, відеокасета, конспект** (лат. *conspectus* 'огляд'), **рецензія** (лат. *receansio* 'огляд'); **оглядове видання**.

Семантична трансформація за подібністю функцій терміна **пам'ять** 'здатність живої істоти запам'ятовувати, зберігати і відтворювати у свідомості минулі враження, а також саме запас вражень' у документознавчій терміносистемі реалізована іншомовними та власномовними засобами: **мемуари** (фр. *memoires* від лат. *memoria* пам'ять), **меморіальне видання** (від лат. *memorialis* пам'ятний), **книга-меморіал** (наприклад, про голодомор в Україні у 1930-х роках); **пам'ятка** (різновид методичного документа), **календар знаменних і пам'ятних дат**.

Семантична співвіднесеність термінів автохтонного походження з аналогічними відповідниками в іншомовній термінологічній системі є закономірним явищем, оскільки наукові знання мають загальнолюдський, інтернаціональний характер.

Збирання плодів, насіння, коріння – одне з найдавніших занять людини. Порівняння зібраних кращих зразків рослин з найвизначнішими художніми творами стало ґрунтом для метафоричного переосмислення слів **квітка – збираю** (гр. *anthos – lego*) і творення терміна **антологія** (збірка кращих поезій, новел, оповідань різних авторів).

На зовнішній подібності листка – плоскої, тонкої пластини, що тримається черешком на пагоні гілки, ґрунтується семантичний перехід **листок – листівка** (видання обсягом переважно в 1 аркуш, призначене для наліплювання). Переосмислення значення цього біологічного терміна притаманний і французькій термінології: *feuille* 'листок рослини' і 'листок (аркуш)', 'газета'; *feuille volante* 'аркушеве видання'.

Джерелом творення назв ряду книгознавчих понять є біологічні терміни, що позначають частини рослин – **стебло, луб**. Використання матеріалів рослинного походження для створення найдавніших пам'яток писемності зумовила метонімічне **перенесення** «матеріал – виріб»: **папірус** (лат. *papyrus* від гр. *papyros*) – рослина і давні рукописи на матеріалі, виготовленому із стебел папірису. В українській та інших національних термінологіях термін **папірус** став твірною основою терміна-композиції на позначення історико-філологічної дисципліни, яка вивчає античні тексти, написані на папірусі: укр. **папірологія**, англ. *papyrology*, нім. *Papyruskunde, Papyrusfunde, Papyrusforschung*.

Назва породи дерева **бук** (гот. **boka**, днв. **buohha**), на дощечках або паличках якого у германців накреслювалися письмена, в західноєвропейських мовах стала основою термінів нім. **Buch** 'книга', фр. **bouquin** 'старовинна книга', **bouquiniste** 'букініст'. В українській мові від терміна **букініст** утворився прикметник **букіністичний**, який входить до складу терміна-словосполучення: **букіністична книга**.

Поняття, означувані термінами **кодекс, книга-кодекс** (лат. **codex** 'обрубок дерева'), беруть початки від **поліптиха** – комплексу скріплених між собою дерев'яних табличок, вкритих шаром воску. У сучасній терміносистемі термінами **кодекс, книга-кодекс** позначають найпоширенішу форму книги. Наведений семантичний перехід притаманний іншим мовам: англ. **codex**, рос. **кодекс**.

Етимологічний словник української мови вказує на декілька гіпотез походження слова **книга**, одна з яких свідчить про його слов'янське походження. Ця назва утворена на позначення дерев'яних дощечок для письма від слова **кнея** (ліс), давньоруського **кньсь** (коник на даху) або від слова **къп-**, спорідненого з ч. **kmen** (стебло, стовбур), і суфікса **-iga**.

Частина книгознавчих термінів, пов'язаних з технікою виготовлення старовинних книг із шкіри тварин, утворилася шляхом переосмислення зоологічних термінів. Основою таких назв є метонімічний перехід назви матеріалу на виріб: **пергамент** (спеціально оброблена шкіра молодих тварин) → **пергамент** (давній рукопис, виготовлений на шкірі). «Этимологический словарь русского языка» М. Фасмера, «Словник іншомовних слів» свідчать, що термін **пергамент** (шкіра тварин) походить від назви міста **Пергам** (гр. **Pergamos**) у Малій Азії, де у 2 ст. до н. е. вперше було використано шкіру тварин як матеріал для письма. Таким чином, утворилася низка семантичних переходів: топонім → зоологічний термін → документознавчий термін. В українську термінологію термін **пергамент** запозичено з німецької – **Pergament**.

Термін **метелик** вживався у книгознавстві на початку 20 ст. для позначення популярних, дешевих книг для народу, а також листівок. Біологічні особливості комах **метелик** (короткотривалість життя, легкість пересування у просторі) стали основою метафоричної трансформації – **метелик** → **метелик** – синоніми до термінів **видання тимчасового користування, листівка, аркушеве видання**. У наш час цей термін повертається у значенні популярного, невеликого за обсягом видання, призначеного для широких кіл читачів. Аналогічний семантичний перехід спостерігається у французькій мові – **papillon** (метелик; листівка, вкладень), англійській **leaflet** (листок рослини; листівка, брошура), німецькій – **Flugblatt** (букв. листок, що летить). У книгознавстві у 20-х роках існував термін **летючка** (калька з німецької мови), який зафіксовано у німецько-українському словнику З. Кузелі і Я. Рудницького.

Основою вторинної номінації в УДТ були також терміни мінералогії. Технологічне використання каменю (вапняку) для виготовлення друкарської форми спричинило метонімічний перехід грецької назви матеріалу знаряддя праці (гр. **Lithos** 'камінь') на виріб: **літографія, автолітографія, літографоване видання**.

Значення загальноживаних слів на позначення часових понять також стали семантичною основою для утворення назв видів документів. Терміни, утворені на основі назв часових понять, вказують на тривалість, час проведення, часове охоплення задокументованої інформації. У творенні термінів використовувалися автохтонні засоби, зокрема старослов'янські слова: **літо, рік** – **літопис, літописання, літописець, літописний, річник, щорічник, річний звіт, піврічний комплект; місяць** – **місячник, щомісячник, двомісячник; тиждень** – **тижневик, щотижневик; день** – **щоденник**. У документознавчій термінології функціують окремі іншомовні терміни – назви документів, утворених за допомогою греко-латинських назв часових понять: **аннали** (лат. **annales** від **annus** 'рік') – записи значних подій в античні часи і середні віки; **ювілейне видання** (лат. **jubilaеus** 'рік' від девр.); **календар** (лат. **calendarium** від **Calendae** 'календи' (перший день місяця); **хроніка** (гр. **chronikos** 'те, що стосується часу') – літературний твір; **хронограф** – пам'ятка

давньоруської писемності. Перехід назв часових понять у терміни документознавства властивий і терміносистемам інших мов: рос. *ежегодник*, п. *rocznik*, фр. *journal*, нім. *Jourbuch*.

У термінології документознавства функціують деякі терміни, семантика яких пов'язана з історією розвитку грошових одиниць. Походження терміна *газета* пов'язують з назвою італійської монети *gazzetta*, за яку продавалися рукописні зведення новин, що з'явилися у Венеції у 16 ст. Семантичний перехід назва монети → документознавчий термін відбувся внаслідок метонімії (перенесення назви монети на назву рукопису внаслідок їх еквівалентності). Термін *газета* поширений в окремих слов'янських мовах: п. *gazeta*, р. *газета*, бр. *газета*. Назва цього поняття в англійській, німецькій, французькій мовах утворена за допомогою національних мовних засобів (англ. *newspaper*, нім. *Zeitung*, фр. *journal*).

Формування змісту вторинних найменувань відбувається в процесі переосмислення існуючого змісту слів. Воно базується на зовнішній подібності явищ об'єктивної дійсності, функційній схожості, а також їх поєднанні. Наприклад, одна із зовнішніх ознак предмета – видання особливої форми, надрукованого на одному аркуші та складеного у формі ширми (короткі путівники, рекламні, інформаційні видання) зумовила іменування його терміном *буклет* (фр. *bouclette* 'кільце' – предмет, що має форму кола).

На основі спільної ознаки – подібності форми відбулося *перенесення* значень *кишенька* → *кишенькове видання*. Слово *кишенька* має значення «частина одягу у формі мішечка для дрібних речей і грошей» [18]. Зовнішня подібність реалій відбита в терміні *кишенькове видання*, формат якого (107 x 177 мм) асоціюється з розмірами кишені.

Термінологічне значення загальноновживаних слів визначає реалізацію нових парадигматичних значень. Так, термін *інкунабула* (лат. *incunabula* 'колиска'), яким умовно позначаються книги, видані в період від 40-х років 15 ст. (книги І. Гутенберга) до 1 січня 1501 р., виявляє своє парадигматичне значення у групі слів *раритет, стародрук, першодрук, стародруковані книги, бібліографічна рідкість, букіністична книга*, об'єднаних семою «книга раннього періоду книгодрукування». Цей семантичний перехід, утворений за схожістю функцій (бути першими), знайшов своє поширення у ряді споріднених і неспоріднених мов: англ. *incunabula*, фр. *incunable*, іт. *incunaboli*, лит. *incunabulai*, п. *inkunabuly*, р. *инкунабула*. На основі власномовних засобів ця паралель реалізована в німецькій термінології – *Wiegendrucke* (*Wiege* 'колиска', *drucke* 'друк').

Видові поняття окремих термінів-словосполучень мотивовані кольором обкладинки книги, а також символічним значенням самого кольору: *чорний* у значенні «ворожий, злісний, підступний»: *чорні книги*; *білий* у значенні «скорботний»: *біла книга* (містить документальні свідчення голокосту єврейського народу); *червоний* у значенні «охоро́на», «ува́га»: *червона книга* (містить назви видів рослин, тварин, птахів, що перебувають під охороною).

У терміносистемах різних галузей знань функціонують терміни-епоніми. За даними М. М. Чернявського, наприклад, у неврології на частку епонімів припадає до 30% від загальної кількості термінів [9, с. 68]. Серед термінів на означення видів документів епоніми представлені нечисленно. Термінами *альдіне* і *ельзевір* позначаються книги видатних книговидавців – венеціанського друкаря XV–XVI ст. Альда Мануція, його сина Паоло і внука Альда Молодшого та знаменитої голландської династії книговидавців кінця XVI – поч. XVIII ст., заснованої Лодевейком Ельзевіром. Термін *ельзевір* поширюється на книги, малюнок шрифту і формат видань, створених Ельзевірами. Терміни *альдіне* і *ельзевіри* є міжнародними: фр. *elzevier*; *aldes*; нім. *Aldine*, англ. *elsevier*.

Один із картографічних документів названо терміном, які походять від імені міфологічних персонажів, зокрема термін *атлас* (альбом зображень різних об'єктів – карт, креслень, малюнків) був уведений у науковий обіг у 1595 р. фламандським вченим Маркатором за іменем міфічного короля Лівії – Атласа, який нібито вперше виготовив небесний глобус.

Значно рідше реалізуються семантичні трансформації у лексико-тематичній групі термінів на означення композиційних елементів книги, водночас послідовно відбувається розширення семантичного обсягу вихідних лексем шляхом метафори.

Відкрите чоло, що є верхньою частиною обличчя людини, асоціюється з книжковою ілюстрацією (портрет автора, головного героя книги, малюнок, карта, фотокартка), яка вміщується на лівому боці розвороту титульного аркуша і тому є чільним елементом книги. Ця асоціація зумовила семантичну паралель за схожістю функцій **чоло** – **фронтиспіс** (лат. *frons*, род. відм. *frontis* ‘чоло’, ‘передня сторона’ і *spicio* ‘дивлюсь’). Ця паралель запозичена з французької терміносистеми – **frontispice**.

Схожість за функцією кореня (утримує всю рослину, закріпившись в землі) і частини палітурки (місце зшиття аркушів книжки, зошита) викликало семантичний перехід **корінь** – **корінець книги** (сторінки, квитанції) – частина аркуша, що залишається після виривання його з книги), а також **корінцевий берег** (частина сторінки, яким вона вшита в корінець). Термін **корінець книги**, який позначає частину палітурки, що закриває місце зшиття, має синонім – **спинка книги**, утворений за зовнішньою і функційною схожістю із спиною (бути ззаду і підтримувати книгу у вертикальному положенні, об’єднувати сторінки в єдине ціле).

Метафоричний перехід значень **поле** → **поле, край** реалізується в терміні іншомовного походження **маргіналія** (лат. *marginalis* ‘той, що перебуває на краї’, від *margo* ‘край’, ‘поле’). Це запозичення з німецької мови (**Marginal**) охоплює кілька значень, основним елементом яких є наявність заміток, тлумачень незрозумілих слів, позначок читачів, текстової рубрикації, зроблених на полях сторінок рукописів чи винесених за формат шпальти.

Зовнішня схожість реалій стала підґрунтям для семантичного переходу окремих астрономічних термінів у документознавчу терміносистему: **зірка** → **астериск, астронім**. Друкарським знаком у формі зірочки – **астериском** (гр. *asteriscos* ‘зірочка’, від *aster* ‘зірка’) позначаються примітки. Три астериски, розміщені в ряд або трикутником, використовуються для виділення окремих віршів. У посвяті твору три астериски біля букви позначають неназвану автором особу. Терміном **астронім** (гр. *astron* ‘зірка’, *onoma* ‘ім’я’) названі друкарські знаки у формі зірочок для позначення імені автора (вид псевдоніма).

Накладання побутового і наукового значень відбулося також внаслідок переосмислення назви елемента одягу **манжет** (фр. *manchette* ‘рукавчик’). У книгознавчій термінології термін **манжет книги** позначає поняття «неширока, прикрашена з лицевого боку малюнком, орнаментом смуга паперу, в яку обгорнута подарункова книга». У процесі вторинної номінації відбулося використання сем, що відображають зовнішню подібність (форму, художнє оформлення) і функційну схожість (бути накладеному поверх).

Національні семантичні переходи утворюються за допомогою автохтонних засобів та семантичних запозичень. У реалізації інтернаціональних переходів значень беруть участь адаптовані в українській мові лексичні запозичення, які в сучасних європейських мовах-продуцентах утворені шляхом семантичного переосмислення слів греко-латинського походження (**антологія, папірус, пергамент, інкунабула, кодекс, лібрето, маргіналія, фронтиспіс, мемуари**) та слів національних мов (**газета, буклет**).

Надалі спеціального дослідження потребує вивчення лексичних запозичень, утворених у мовах-продуцентах семантичним способом, на означення богослужбових документів, хоча лексико-семантичні особливості тематичної групи термінів «богослужбова книга» розглядалися в контексті церковно-обрядової термінології [5, с. 11].

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що:

– на сучасному етапі лексико-семантичний спосіб творення нових документознавчих термінів малопродуктивний, оскільки, як і в інших терміносистемах, рівень сучасної науки вимагає чітких наукових принципів побудови цілісної системи найменувань з певними класифікаційними

ознаками, поглиблення наукових знань деталізує наукові поняття, і названий спосіб не дає достатньої точності у їх визначенні;

– терміни, утворені шляхом семантичної деривації здебільшого на ранніх етапах становлення документознавчої терміносистеми, виступають виразниками родових понять у термінах-словосполученнях;

– поглиблення змісту сигніфіката, реалізація парадигматичних і синтагматичних значень дає змогу залучення до семантики термінів нових сем, які визначаються логіко-поняттєвою системою документознавства;

– приклади творення документознавчих термінів на основі семантичних переходів дають підстави вважати метафору та метонімію міжнародними засобами найменування видів документів.

1. Винник О. Антропоморфічна метафора у фінансовій термінології // *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 100–103.
2. Пастернак Г. Метафоризація при термінотворенні української економічно-правової термінології // *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 114–118.
3. Плаксієв О. Метафора як спосіб творення сучасних економічних термінів // *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. – 2002. – № 453: Пробл. укр. термінології. – С. 304–308.
4. Процик І. Українські фізичні терміни, утворені лексико-семантичним способом // *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. – 2002. – № 453: Пробл. укр. термінології. – С. 232–236.
5. Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
6. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с.
7. Струганець Л. Відображення процесу термінологізації лексики у загальномовних словниках української мови // *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. – 2004. – № 503: Пробл. укр. термінології. – С. 134–137.
8. Ткаченко Є. Метафоричні географічні терміни анатомічного походження в топонімії Слобожанщини та прилеглих територій // *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. пр. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 181–183.
9. Циткіна Ф. А. Термінознавство в Україні й аспекти зіставних досліджень // *Мовознавство*. – 1993. – № 2. – С. 67–74.
10. Яремко Я. Термінологізація і процес термінотворення // *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. – 2000. – № 402: Пробл. укр. термінології. – С. 76–80.
11. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
12. Книговедение: Энцикл. словарь / Ред. кол.: Н. М. Сикорский и др. – М.: Сов. энцикл., 1982. – 666 с.
13. Немецко-русский словарь по полиграфии и издательскому делу: Около 28.000 терминов / Под ред. Н. А. Чернышова. – М.: Рус. яз., 1977. – 418 с.
14. Словарь библиотечных терминов на русском, английском, немецком и французском языках / Предисл. Л. Б. Хавкиной; Ин-т библиотековедения Публ. б-ки СССР им. В. И. Ленина. – М., 1928 – 91с.
15. Сташко М. В. Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів / НТБ ДУ «Львівська політехніка»; Наук. ред. Л. М. Полюга. – Львів: СП «БаК», 1996. – 197 с.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1986.
17. Французско-русский полиграфический словарь / Под ред. Н. А. Чернышова. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 418 с.
18. Словник української мови: в 11 тт. – К., 1970–1980.